

VILNIAUS SVAJONĖ IR TIKROVĖ MOTERŲ AKIMIS

Solveiga Daugirdaitė

*Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius*

Vilniaus klausimas buvo viena pagrindinių Lietuvos Respublikos politinių problemų, o Vilniaus „vadavimas“ – svarbi nepriklausomos Lietuvos ideologijos dalis. Straipsnyje siekiama parodyti, kaip prieškarinio moterys žiūrėjo į šią problemą, ir taip netiesiogiai atsakyti į klausimą, kiek jos sąmoningai reišksė kaip pilietės. Kita vertus, 1939 m. Vilnių gražinus Lietuvai, moterims lygiai kaip vyrams teko susidurti su itin sudėtinga išsvajotojo Vilniaus tikrove. Atvykusių dirbti moterų požiūris į 1939–1940 m. Vilniaus tikrovę atskleidžiamas remiantis dokumentine literatūra, ypač rašytojos Aldonos Liobytės ir istorikės Vandos Sruogienės atsiminimais apie darbą lenkų mokykloje.

Vilniaus svajonė

Vilniaus klausimas, „Vilniaus vadavimas“ yra neatsiejama tarpukario ideologijos dalis. Ji reišksė politine, diplomatine, visuomenine veikla, turėjo didelę reikšmę patriotiškai auklėjant jaunimą (Vilniaus užgrobumo metinių minėjimai mokyklose spalio 9-ąją), paliko savo pėdsaką publicistikoje ir grožinėje literatūroje. Vilniui vaduoti sąjunga leido mėnraštį *Mūsų Vilnius*, knygas. Nors tikrovėje Vilnius ir nepriklausė Lietuvai, jis egzistavo lietuvių kultūrinėje sąmonėje labiau negu bet kuris kitas miestas. Atgautasis Vilnius į jį sugužėjusiems jau buvo pažįstamas, matytas „M. Vorobjovo ar J. Griniaus knygų iliustracijose, fotografijose, atvirukuose“ (Vanda Zaborskaitė) (18, 574).

Turime pripažinti, jog, žvelgiant iš šių dienų lyčių lygių galimybių perspektyvos, moterų aukštuosiuose tarpukario Lietuvos politikos sluoksniuose nebuvo. Pavieniai atvejai, kai dalyvauta tarptautinių institucijų veikloje (pvz., Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė 1929–1937 m. kaip Lietuvos Respublikos delegacijos narė dalyvavo realiai bejėgės Tautų sąjungos posėdžiuose Ženevoje), bendram vaizdui įtakos neturi. Tačiau Lietuva nebuvo išimtis to meto pasaulyje: lyčių lygiateisiškumo klausimas neatrodė pats aktualiausias stiprėjant totalitarizmui ir gresiant pasauliniam karui.

Nors moterys tradiciškai siejamos su privačia erdve, Vilniaus reikalai palietė ir jų gyvenimus. Vilniaus klausimo, kaip ir kitų tarptautinės politikos svarstymai, yra moterų dalyvavimo sprendžiant visuomenei svarbias temas įrodymas, neigiantis gana populiarių tarpukario moters, kaip siaurame šeimos rate užsidariusios ponios, vaizdinį. 1937 m. gruodžio mėn. Kaune įvykusio jubiliejinio Lietuvos moterų suvažiavimo pranešimuose suformuluoti ano meto „pilnateisės pilietės lietuvės“ uždaviniai: 1) rūpintis sveika lietuviška šeima, „kuri yra valstybės pamatas“, ir 2) „politinėj plotmėj“ – „padėti išlaikyti Klaipėdos kraštą ir atgauti

Vilnių“ (11, 34)¹. Kaip matome, sąmoningiausios to meto moterys savo visuomeninį vaidmenį vertino gana kukliai: nekalbėjo apie joki dalyvavimą valstybės vidaus politikoje, išskyrus šeimos reikalus, o užsienio politikoje (tik ji ir vadinama politika) savo funkciją apibrėžė tik kaip pagalbinę („padėti išlaikyti“). Akivaizdu, jog blaiviai suvokta įtempta tarptautinė ir nedemokratiška savojo krašto vidaus padėtis, todėl nekelti sau jokie pernelyg dideli reikalavimai, kuriems įgyvendinti tikrovėje vis tiek nebūtų sąlygų. Tačiau nors „aukštoji politika“ tradiciškai laikyta vyrų sritis, kasdienis valstybės ideologijos diegimo darbas teko moterims.

Visuomenininkė ir rašytoja Antanina Gustaitytė-Šalčiuvienė pokalbius apie politiką, Vilnių įkomponavo į romaną kaip pašnekėsio vakarėlio metu temą. Kauno elitas puotaudamas kelia taures „Už Vilnių!“:

– *Už mūsų Vilnių! – pritarė daug balsų.*

Garsus „valio“ suskambėjo. „Vilnių gimė, mes be Vilniaus nenurimsim. Senas Vilnius mūsų buvo, mūsų bus...“ – užtraukė kažkas, o jau kai paliestas Vilniaus klausimas, visų balsai, visų dėmesys susilieja į krūvą, ir garsus galingas Vilniaus himnas skamba net gatvėje (4, 78).

Net besikaitindamos pajūryje A. Gustaitytės-Šalčiuvienės herojės kalbasi tarptautinės politikos temomis:

– *Kažin kaip čia bus su tuo Vilnium?! Jau aš pradedu abejoti, ar mes kada nors atgausim.*

Kita herojė į tai atsako pašiepiančia lenkus dainele, kurių tuometinėje tautosakoje nestigo:

Stipriuos mūruos sėdi lenks. Tra ta ta, tra ta ta.

¹ Kita vertus, moterų suvažiavimo dokumentai liudija, kad moterų „gražinimo į namus“ būta prievartinio. Suvažiavime konstatuota, jog „Konstitucija moterims pripažintos teisės nėra išbrauktos, bet jų vykdymas sunkėja“, ir siūlyta suvažiavimui kreiptis į Vyriausybę ir Seimą, kad išsaugotų „lygybės dėsnius ir tose srityse, kuriose, pasireiškus konkurencijai, moterų teisės pradėjo būti siauriamos“. Visų pirma raginta „ekonominėj srity – panaikinti įstatymą, šalinantį iš valstybės tarnybos vieną iš vedusių, jei vienas jų uždirba ne mažiau kaip 600 Lt, nes dėl mažesnio moterų atlyginimo faktinai atleidžiamos moterys“ (11, 34).

Bet narsumas jojo menks. Trata ta ta ta.
Vos tik mūrus mes prijosisim, visus lenkus iškaposim (4, 196).

Trečioji ponia pritaria: „Tik reikia energingai lenkus pulti“, dar kita svarsto: „Aš netikiu lenkų tautos dvasios stiprumu“ (4, 197).

A. Gustaitytė-Šalčiuvienė – veikli moteris, Lietuvos rašytojų draugijos narė, parašiusi geografijos vadovėlių, pati neabejotinai domėjosi geopolitinėmis problemomis. Būdama realistinio braižo rašytoja, ji į herojų lūpas įdėjo kasdienės to meto temas. Vilniaus klausimo svarbą liudija ne tik viešojo gyvenimo dokumentai, tokie kaip spauda, grožinė literatūra, bet ir šios temos atsiradimas asmeniškuose pasakojimuose, tokiuose kaip autobiografinis romanas ar autobiografija. Pavyzdžiui, šviesi savamokslė Elžbieta Skuodienė autobiografinėje knygoje fiksuoja nuoskaudą dėl Vilniaus kaip lietuvių kolektyvinės laikysenos pagrindą tarptautinėje draugijoje: apie 1930 m. plaukdami laivu iš JAV, lietuviai nesibičiuliuoja su bendrakeleiviais lenkais, „net mažiausio palankumo jiems nerodydami, kaip su tikrais priešais“ (17, 235). Kiek artimiau pažinta lenkė pasisako esanti ne iš Lenkijos, o iš Austrijos. „Matyt, gerai žinojo, kad lietuviai nekenčia Lenkijos lenkų dėl pagrobtojo Vilniaus“, – komentuoja autorė (17, 235). Lenkams išlipus Dancige, į krantą besiprašantį vaiką ji ramina žodžiais: „Palauk, sūneli. Kai tu užaugsi, tada ateisi čionai mušti lenkų už pavergtą Vilnių“. Taip autorė parodo savo patriotinį nusiteikimą, ir tai nuoseklus elgesys žmogaus, išauginto skriaudos puoselėjimo dvasia: ne veltui jaunystėje pavasarininkų susirinkime ji deklamavo kunigo pasiūlytą patriotinį eilėraštį „Ei jaunime“: „Ei jaunime, kas tik gyvas! / Štai užpuolė mus kaimynas. (...) Bet štai lenkai nelabieji / Trokšta kraujo, prakeiktieji. (...)“ (17, 134–135). Nors, žvelgiant šiandienos akimis, meninė ir ideologinė „Vilniaus vadavimo“ raiška atrodo ir naivi, ir „politiškai nekorektiška“, skriaudos, neteisybės išgyvenimas buvo tautą vienijantis veiksnys. „Vilniaus meilė buvo tokia didelė visų lietuvių širdyse. Ji vienijo visų pažiūrų, visų partijų žmones“, – liudija poetė ir tautosakininkė Pranutė Aukštikalnytė-Jokimaitienė (5, 149). Rašytoja Petronėlė Orintaitė, autobiografijoje minėdama studijų metus trečiajame dešimtmetyje Kaune, kalba ir apie Vilnių. Jį sieja ne tik su 1918 m. „laisvės šūkiu“ (t. y. Vilniuje pasirašytu Vasario 16-osios aktu), bet ir mini karalių Mindaugą, kunigaikštį Gediminą, t. y. susieja savo autobiografiją su istorija. P. Orintaitė rašo:

O gobšus kaimynas smurtu išplėšė tą širdies deimantą, net bando išvis lietuviui paneigti tautybės teises. Tad studentai piestu stojo prieš tokį įžūlumą. Ir nuolat skardėjo: mes be Vilniaus nenuirmsim! (15, 571)

P. Orintaitės retorika leidžia suvokti, kaip emociškai veikė pasakojimai apie užgrobtą Vilnių

– rašoma patetiška tonacija, būdinga didžiūmai „vadavimo“ tekstų. Rašytoja pabrėžė šios temos reikšmę patriotiniam auklėjimui: Vilniaus „byla skaudino (...), bet ir išlaikė jaunąją kartą grynąjo idealizmo ir kovos už tiesą įtampoj. Taip išvengėm sustabarėjimo ir pasidavimo bukam stinguliui“ (15, 571). P. Orintaitė dirbo mokytoja 1939-aisiais atgautame Vilniuje, tačiau ir iki tol reiškė savo požiūrį į Vilniaus reikalus. Dar Vilkaviškyje ji dėstė ir Kaziuui Bradūnui, pačiam tikriausiam „žemininkui“, kurio pirmoji knyga simboliškai vadinosi *Vilniaus varpai* (1943) (1, 176), tad galima suprasti, kokį požiūrį į Vilnių iš mokyklos turėjo pirmoji ir vienintelė „nepriklausomybės vaikų“ karta. Daugeliui jų teko studijuoti Vilniuje, 1940 m. perkėlus iš Kauno dalį fakultetų. Grožinėje kūryboje Orintaitė jau išėivijoje folkloriniu stiliumi rašė apie Vilniaus kalnelius („Mirga Vilniaus kalneliai, / kaišo slėnį klevais, / suokia dainą dainelę / apie Algirdo kelią –“ (16, 168)), tarsi tęsdama karo metų tradiciją, kai Lietuvai gražintas Vilnius buvo viena svarbiųjų vokiečių literatūros temų.

Reikia pabrėžti, kad moterims skirtoje prieškario publicistikoje lenkės laikytos netinkamu pavyzdžiu, kuriuo lietuvis sekė, taip tarsi perkeliant joms dalį atsakomybės už lietuvių ydas. P. Orintaitės nuomone, kadangi „[p]agal bendrą religiją [lietuvis – S. D.] artimiausios buvo lenkaitės, todėl iš jų buvo nusižiūrėta ne tik papročiai bei etiketas, bet net ir miestietės šviesuolės pavyzdys, tartum idealusis tipas“. Kokie tie netinkami iš lenkių perimti lietuvių bruožai?

Lenkiškos miesto šeimos jauna mergaitė turėjo būti tikra, panaitė: kuo mažiausiai dirbti, rūpintis tik savo išorės tualetu, rūbais, veido grožiu, mokėti salioniško etiketo, šiek tiek būti susipažinusiai su sentimentalisku menu (valsus skambinti, romansus ar idiliškas sieliankas dainuoti, erotiškus romansus skaityti). Ji turėjo būti naivi (ir ligi šiol kai kas dar pas mus naivumą ir siauraprotiškumą laiko tikrąja moteriškumo žyme!), egzaltuotai jausminga, nuolanki kitų nuomonėms, apie nieką rimtai ir giliai negalvojanti. (...) Ištekėjimas buvo jų vienintelis siekimas, nes tai buvo – visų rūpesčių bei svajonių pabaiga, taip pat ir pragyvenimo šaltinis (14, 41).

Moterų skirstymą į „ponias“ ir „paneles“ P. Orintaitė taip pat laikė lenkų įtaka (11, 99).

Svarbu suprasti, kad XIX a. pabaigoje lietuvių tautinė kultūra formavosi per atsiskyrimą nuo lenkų kultūros, o ir XX a. lenkas neatrodė simpatingas kaimynas. Kaip tik Vilniaus klausimas buvo priežastis, dėl kurios lenkai laikyti priešais, su Lenkija nebūta diplomatinių santykių, tad kontaktai su kaimynine šalimi buvo menki, o propaganda juos piešė nepalankiai. Vokiečiai laikyti net pavyzdžiu daugelyje sričių. Esama liudijimų, kad lietuvis laikytos pernelyg emancipuotomis, joms pavyzdžiu

keltas „virtuve, vaikais ir bažnyčia“ tesirūpinusios vokiečių moterys. Rašytoja Petronėlė Orintaitė neigė tokį požiūrį: „(...) pas mus jau girdėti balsų, kad, girdi, mūsų moterys per feminizmą atitolo nuo tikrųjų savo suvyriskėjo (...). O ką mes iš tikrųjų matome? (...) vokiečių tauta beveik ne tik nekyla į žmoniškumo dvasią, o dar labiau stiprėja savo žiaurumu, savanaudiškumu, negerbimu kito žmogaus. (...) Visi jau kalba, kad vokiečiai yra tik civilizuoti, bet ne kultūringi“ (14, 71–75).

Tačiau kad ir kiek būtų buvę apie Vilniaus atgavimą dainuota, rašyta ir kalbėta, dauguma atsiminimų autorių pabrėžia, kad jis buvo netikėtas. Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, pasakodama apie akimirka, kai gavo pasiūlymą tapti mokyklos direktore (reikėjo perimti lenkiškas mokyklas, taigi ir mokėti lenkų kalbą) atgautoje sostinėje, pabrėžė nuostabą:

Kas daryti? Mes gi taip laukėm to Vilniaus, (...) tiek daug metų nesirūpinom nei namuku, nei savo gyvenimu, vis laukėm Vilniaus (...) Ką daryti? Tariausi su Baliu: kas daryti? Jis man patarė: Vilniuj reikia, reikia žmonių (3, 53).

Vyro rašytojo Balio Sruogos paskatinta („Na, mes galvojom taip: vis tiek persikels ir universitetas, vėliau reikės iš viso keltis į Vilnių“ (3, 53)), istorikė Vanda Sruogienė sutiko tapti mokyklos direktore. Ji buvo mačiusi Vilnių ir jo kraštą 1939-ųjų liepos mėn. mokytojų ekskursijoje, paliko atsiminimų apie kitą šios ekskursijos dalyvę – Salomėją Nėrį.

(...) Salomėja buvo kaip transe. Susikaupusi, tyli lankydamo istorines vietas, pilis, rodosi, norėdama išlaikyti savyje kiekvieną įspūdį, įamžinti tai, ką akys matė. Kiekvienas jautresnis istorijos priminimas ją pravirkdydavo. Ji vaikščiojo po šventąją Lietuvos žemę su giliu pietizmu (...) (Cit. iš 1, 403).

Nors čia atpažįstame daugelyje atsiminimų minimą poetės jautrumą, akivaizdus ir pasakotojos požiūris į šį kraštą kaip į „šventąją žemę“. Panašios emocijos atsiskleidžia ir pačios Salomėjos Nėries atvirlaiškyje namiškiams 1939 m. liepos 9 d.: „Man ranka dreba rašant – nežinau, kodėl taip jaudina mintis, kad esu Vilniuje“ (13, 406).

Nors Vilnius ir literatūra – itin plati tema, cituoti skirtingų moterų pasisakymai leidžia suprasti, kad tai nebuvo vien oficiozinė tema, bet dažnai labai asmenišką išgyvenimą, virpinę jautriausias stygas. Tačiau gyvenimas išsvajotame mieste, Sruogienės žodžiais tariant, pasirodė esąs „labai komplikotas“. Juoba kad miestas, kuris lietuvių vaizduotėje buvo karališka sostinė, tikrovėje buvo gerokai apsnūdęs Lenkijos užkampio miestas, kurio provincialumas 4-ajame dešimtmetyje slėgė Czesławą Miłoszą (12, 126), dar nualintas ir raudonarmiečių šeiminkavimo. Sostinę dar reikėjo sukurti.

Vilniaus tikrovė

Atsiminimų apie savo gyvenimą atgautajame Vilniuje yra paskelbusios tuometinės studentės: Vanda Zaborskaitė, Dana Rutkutė, Pranutė Aukštikalnytė-Jokimaitienė ir kitos. Kitaip nei studentės, gyvenusios atvykėlių iš Lietuvos salelėje (universitetas, bendrabutis, lietuviškas teatras) ir su vietiniais tepalaikiusios minimalius kontaktus, atsiųstosios dirbti Lietuvos valdžios pareigūnės, tokios kaip Vanda Sruogienė ir kitos, mergaičių gimnazijos naujai paskirtoji direktorė Marija Krasauskaitė, atsidūrė lenkiškos kultūros aplinkoje. Turime įvertinti, kad gimnazijos direktorė moteriai tada buvo gana aukštos pareigos. Joms teko asmeniškai kontaktuoti su lietuviams neretai atvirai nepalankiais pareigūnais, mokinių tėvais. Tapusi Lietuvos siūsta pareigūne, IV mergaičių gimnazijos direktore, V. Sruogienė elgėsi kaip oficialus asmuo, savotiška diplomatė. Nieko specifiskai nei moteriška, nei asmeniška tuose santykiuose nėra:

Visų pirma man teko padaryti vizitą buvusiai direktorei profesoriaus Vytauto Stanevičiaus žmonai. Sutartą valandą atėjau į jos kabinetą, ten kabėjo didžiulis per visą sieną Józefo Piłsudskio portretas, po juo man teko atsisėsti. Labai diplomatiškai, labai mandagiai su ponia Stanevičiene kalbėjom. Ir aš jiems pareiškiau (...), kad mūsų uždavinys padaryti iš mokinių mums lojalius piliečius, bet ne jėga lietuvininti. (...) Labai buvo mandagus pasikalbėjimas, labai šaltas, ponias valdėsi, aš drebėjau (...) (3, 53).

Šiame epizode užfiksuotas dviejų moterų pokalbis, tačiau vartojama daugiskaita („jiems pareiškiau“, „mūsų uždavinys padaryti mums lojalius“), pabrėžiant ne reiškiama asmeninę nuomonę, bet reprezentuojant valstybės politinę liniją. Akivaizdu, kad abiejų tautų istorija buvo taip susijusi, jog net tos pačios šeimos skyrėsi savo tautine priklausomybe. Matyti tai ir V. Sruogienės pasakojime: prof. Vytauto Stanevičiaus – aiškiai lietuviškas vardas – žmona – atstatydinta lenkiškos gimnazijos direktorė; taip pat atsiminimuose minima mokinė Danutė Gumowskaitė – Mykolienės Biržiškienės sesers duktė (3, 55), kurią vėliau vedė jos mokytojas, irgi atvykėlis iš „Kauno Lietuvos“ Petras Juodelis (3, 55–57). Jau žlegant rusų tankams atestatų įteikimo dieną, 1940 m. birželio 15-ąją, kunigas kapelionas Jasiński ragino lietuvius ir lenkus jungtis. V. Sruogienė pažymi, kad tas kunigas „buvo, rodos, brolis Prano Mašiotos žmonos, Jasinskaitės, kuri irgi pasižymėjo didele neapykanta lietuviams“ (3, 57)². Tačiau, nepaisant tekste

² Atrodo, jog tai asmeninė V. Sruogienės nuomonė. Marija Mašiotienė, pedagogo Prano Mašiotos žmona, minima tarp lietuviams lojalių bajoriškos kilmės moterų, ištekęsųjų už nekilmingų lietuvių; prisiminimuose, įtrauktuose į rinkinį *Įžymiosios Lietuvos moterys*, ji kalba apie savo šeimą kaip palankią lietuviams. Ypač aktyvus buvęs brolis Kazys, medicinos

nurodomų tokių artimų tarpasmeninių ryšių, matyti, kad politinės ir tautinės realijos žmones taip įtraukusios, jog, atrodo, ir atsiminimų autorė, ir herojai pirmiausia buvo priversti rinktis, kuriai tautai priklausyti (pagrindinis bruožas – kalba) nepaliekant tarpinių variantų.

Rimčiausias išbandymas pedagogėms buvo moksleivių ir mokytojų streikas, kuriam įveikti reikėjo ypatingo pedagoginio ir politinio takto. Gimnazija buvo perpildyta (apie 800 mokinių vietoj 400) karo pabėgėlių – „pulkininkų, visų kariškių dukterys, visos su pretenzijom ir visos labai šovinistiškai nusiteikusios“ (3, 53). Pirmąją dieną, atėjusi su paskirtaisiais mokytojais, direktorė Sruogienė rado tuščią mokyklą: streikas (3, 53), trukęs, jos teigimu, nuo gruodžio 1-osios iki Kalėdų (3, 54). Į lietuvius palankiau žiūrindas mokines „tuojau išvaikė lenkų šovinistai. Jos beveik be sargybos negalėdavo rodytis gatvėj“ (3,54). Pagaliau su tėvų komitetui atstovavusiu literatūros profesoriumi Manfredu Kridlu buvo nutarta, kad „reikia geruoju baigti ir pasakėm taip: mes išmetam iš mokyklos šituos atvykusius iš [vokiečių – S. D.] užimtų lenkiškų sričių, ne vietinius – iš Lenkijos, o stengsimės palikti lojalesnį Lietuvai elementą“. Prieš tai iš Lietuvos atvykę mokytojai posėdžiavo „kone dieną naktį su vietiniais lietuviais“, svarstydami kiekvieno mokytojo lojalumą Lietuvai, vėliau jų kandidatūros „[p]o ilgų pertraktacijų“ suderintos su tėvų komitetu ir Švietimo ministerija (3, 54). 1940-ųjų m. pradžioje, iš naujo pradėdam mokslą, direktorė V. Sruogienė, nors buvo „gerokai pasiruošus“, vėl iš naujo susidūrė su pasipriešinimu, šįkart mokytojų:

Aiškiiai buvo pasiruošta sabotuot. Aš atsidūriau netikėtoje padėty, nebuvau tam pasiruošus, nes atrodė, kad jau viskas sutarta. Tikrai pasijutau kaip tas klounas cirke, ant virvės balansuodamas. Kas daryti? Aš turiu apsispręsti (3, 54).

V. Sruogienei pavyko įtikinti mokytojus, kad jų reikalavimus perduosianti Švietimo ministerijai, o reikia pradėti dirbti:

Pajutau: įsiviešpatavo kažkokia tyla, mokytojai (...) nutilo, nustebo, ir įvyko kažkoks lūžis. Tai buvo minučių reikalas, bet mano gyvenime tiesiog sprendžiami momentai, be galo sunkūs... (3, 55).

Apie tą patį mokinių streiką, matyt, apėmusi ne vieną mokyklą, yra palikusi savo liudijimą ir rašytoja Aldona Liobytė. Ji buvo gimusi ir užaugusi Vilniuje, kaip rašė autobiografijoje, „gražiausiame pasaulio mieste“, Stepono Batoro universiteto studentė, lenkų administracijos ištremta iš Vilniaus, bet po studijų VDU (1935–1939) grįžusi į gimtąjį miestą. Jos liudijimas svarbus, nes ji Vilniaus atgavimą matė tarsi iš kelių perspektyvų. A. Liobytė

buvo vilnietė lietuvė, kuriai vaikystėje teko apsižodžiuoti su lenkiukais taip, kad tos diskusijos

deja, net šiandien netinka spaudai. Žydu mergaitės, slapta nuo savo senelių, ateidavo pas mus pažaišti prie eglutės per Kalėdas – daugiau jos niekad nebeateis, o su savo kaimynų lenkų vaikais – kas gyvas liko – bičiuliaujamės ligi žilo plauko (6, 21).

Galbūt dėl gyvenimo daugiataučiam mieste patirties Vilniaus atgavimo laikotarpį A. Liobytė aprašo visų pirma apgailestaudama dėl abipusės netolerancijos:

(...) juodam karo debesiai grėsmingai artėjant, išsipildo mūsų svajonė, kuri, atrodė, niekadosis neišsipildys. Tačiau svajonė, tapusi realybe, turi savo kartėlių ir sopulių. Nuo amžių margame nacionaline sudėtimi Vilniuje įsisiūbuoja žmonių aistros ir neapykanta. Nesiliauja triukšmai bažnyčiose – gyventojai, kad ir to paties tikėjimo, neišsitenka po vienu stogu ir nesutaria, kokia kalba garbinti Viešpatį. Karštakošiai studentai, užauginti tokių dainų kaip ši: „Ten broliai mūs laukia, erelio prispausti, belaukdami mūsų, pražiūri akis“, niekaip nesupranta, kodėl tie broliai, viena ranka prispaudę prie širdies „Maisto“ kumpį, kita grūmoja smetoniniam policininkui, kol tas nebeapsikędamas ima švaistytis „bananu“... tas pats policininkas po nakties randamas nebegyvas. Auga kruvinos sąskaitos (3, 75–76).

Straipsnis, iš kurio cituojama, buvo išspausdintas 1965 metais, todėl galima būtų spėti, kad pasakojant stengtasi neužgauti tarybinės ideologijos, vartojama atitinkama terminija („smetoninis policininkas“). Tačiau A. Liobytė – asmenybė, kurios pataikavimu jokiai valdžiai neapkaltinsi, be to, garsėjusi kaip tik mokėjimu tarsi juokais pasakyti sudėtingiausius dalykus. Gal iš dalies todėl, kad vilniečiai lietuviai, įpratę kovoti už savąją kultūrą, sovietmečiui buvo geriau pasirengę nei užaugę tautinėje valstybėje. Tai, ką naujieji atvykėlių atsiminimuose pasakoja didžiudamiesi (P. Oriantai „be Vilniaus nenurimstantys“ studentai – kovotojai su neteisybe, studentų atsiminimuose giedojimas siekiant perrėkti lenkus – patriotizmo reiškimas), A. Liobytei kelia apgailestavimą. Kituose jos tekstuose – skirtuose spaudai ir privačioje korespondencijoje – atsiskleidžia jos jautrumas Vilniaus lietuviškumui. „(...) deja, čia vaidinome tik lietuviškai, kaip buvome pratę nuo mažumės“, – ironiškai pataiso Vilniaus miesto istorijos t. 2 žinias apie „Vaidilos“ teatrą. Neslepia lenkų valdžios skriaudų Vilniaus lietuviams, šaiposi iš antilietuviškų nuotaičių („Ježeli jadowita gadzina ukąši Litwina, zdycha jadowita gadzina“³, kaip „sako mūsų bičiuliai lenkai“ (7, 25); o laiškuose negaili sarkazmo – giria poeto Juozo Kėkšto palydovą: „jaunas lenkas,

studentas, („ (...) pajutome, kad užaina nauji laikai, kad reikia lietuvių rimtai susirūpinti, kad ji atgimsta“ (10, 114).

³ Jeigu nuodinga gyvatė įkąs lietuviui, nugaish nuodingoji gyvatė (lenk.).

nešioja jį laiptais, vežioja taksi (...) ir net Vilniaus už tai nereikalauja!“ (1966-07-26 (9, 164)), piktinasi šovinistišku pareiškimu spaudoje („O aš labai gailiuosi, jog verčiau lenkų knygas. Žadu pasitaisyti“ (1970-01-31 (9, 170)). Apskritai lietuvių ir lenkų santykiai – tema, prie kurios A. Liobytė nuolat grįždavo įvairiomis progomis ir pavidalais. Nuo Lietuvos pareigūnų, atvažiavusių į Vilnių ir vietos lietuvių pravardžiuotų „škotais“, ji skyrėsi tuo, kad grįžo į gimtąjį ir gerai pažįstamą miestą. V. Sruogienė, kaip ir dauguma atsiųstųjų pareigūnų, iš arčiau nepažinojo vilniečių, ir pati tai suvokė:

Vietinės mokytojos daugiau žinojo, bet mes, iš Lietuvos atvykę, vis dėlto buvom labai mažai susipažinę su Vilniaus reikalais, ir kas tie mūsų mokytojai... (3, 54).

A. Liobytei Vilnius visų pirma buvo ne gražios architektūros miestas, užbūręs daugelį jaunų atvykėlių, bet žmonės, jų santykiai, atsivėrę ir tada, kai teko „paragauti mokytojos duonos Čartoriskio vardo lenkų mergaičių gimnazijoje“:

Į didelį lenkų pedagogų kolektyvą mes buvome paskirtos 6 moterys lietuvės – direktorė, inspektorė, dvi lituanistės, istorikė ir geografė. Atsidūrėme liūtų narve. Pačią pirmąją dieną, direktorei pradėjus sakyti įžanginį žodį (tarp kitko – labai gražia lenkų kalba), vyresniosios mokinės ėmė trepsėti, traukti himną „Dieve, kurs Lenkijai per taip ilgus amžius leidai spindėti galybe ir šlove...“, šaukti „streikas“, „streikas“ ir mėtyti iš klasių mažasias (...).

(...) Įsivaizduokite: štai reikia įeiti į tokią klasę, kur šurmuliuoja tas „įsiaudrinęs, atkaklus, išdidus“ jaunimas, – ir imti mokyti nekenčiamos kalbos. Mokinės, kaip ir jų tėvai, buvo įsitikinusios, kad tuoj į karą įsikiš Anglija ir Amerika, iššluos iš Lenkijos vokiečius, o iš Vilniaus – mus, „atėjūnus“ (...) (8, 78).

Kitaip nei direktorės V. Sruogienės atsiminimuose, kur minimas ir kolektyvinis veikimas, derbybos, posėdžiai, A. Liobytės atsiminimuose dėmesys sutelkiamas vien į mokytojos dvasios stiprybę:

Štai stoviu vieniša prieš dyglius atstačiusį, verdantį neapykanta pasaulėlį. Mane seka akys kaip durtuvai ir jaunos širdys, trokštančios kentėti dėl Lenkijos. <...> Jos tik pripūstos miglų, tariamų konspiracijų, neapykantos, paniekos kitoms tautoms, jos atsitvėrusios nuo manęs akvariumo siena, matančios vienintelį – kovos su atėjūnais – idealą. <...> Jos lenkiasi Pilsudskio portretui kaip altoriui ir neša jam gėles... Ir prasidėjo kova ne dėl mokslo, ne dėl programos, ne dėl lietuvių kalbos, o dėl normalių žmoniškų santykių. Šitoj kovoje iškart prie manęs prilipo juodų pailgų akių, žybčiojančių baltų

dantų juodaplaukė garbanė Irka Dincėsaitė, VII kl. mokinė⁴ (8, 78).

Ir V. Sruogienė („minučių reikalas, bet mano gyvenime tiesiog sprendžiami momentai“), ir A. Liobytė streiką apibūdina kaip svarbų asmeninį išbandymą „netikėtose aplinkybėse, kurių nėra patyręs nė vienas mokytojas sunkioje mūsų švietimo istorijoje“:

Nuo manęs nukrito kaip sausi lapai kalbos ir literatūros mokslai, metodologija apie Motiejaus Valančiaus dėstymą. Niekas man negali padėti, nei gramatika, nei stilistika, nei Motiejus Valančius. Esu pati viena (...) (8, 78).

Tai svarbi akimirka, kai nepalaiko kolegų ir tautiečių petys, kaip kad būriu žengiančių studentų, ir net simbolinės istorinės figūros (Valančius) nustoja paveikumo, lygiai kaip lenkų gimnazijos buvusi direktorė nebegali remtis simboline Piłsudskio figūra (V. Sruogienės atsiminimuose). Ir V. Sruogienei, ir A. Liobytei teko patirti, kad net laikotarpiams, kai kolektyvizmo dvasia – žlugdanti ar stiprinanti – dominuoja, individas, ypač individė, turi spręsti, veikti ir įveikti pati.

Streiko mokyklose įveikimas abiem atsiminimų autorėms reiškė jų, kaip žmonių ir pedagogių, pergalę. Įdomu, jog lietuvinant mokyklą vyko ir tam tikra simbolių kova, kai lietuviški valstybės ir kultūros ženklai turėjo įveikti lenkiškus. A. Liobytė pasakoja (kad būtų įtikimiau, o gal kad neužkliūtų kaip ardanti tarybinių tautų draugystę, daug cituoja lenkų rašytojos Elžbietos Jackevičovos kūrinį apie šį streiką), kad:

Kova su lietuviais iš pradžių tepasireiškė prasivardžiovimais ir pasityčiojimais.

– Kalakutas! Kalakutas! Sakyk pasakyk! – šaukė jie [vaikai – S. D.] iš tarpubarčių ir iš už gatvės kampų augalotiems, dailios povyzos lietuvių policininkams uniformomis (...)(...)

– Kumela, kumela! – šiuo komplimentu jie apdovanodavo kiekvieną moterį, kalbančią gatvėje lietuviškai, – šitaip vadindavo ir Lietuvos herbą Vytį.

Paskui plėšydavo lietuviškus skelbimus. Akmenimis daužydavo lenteles su lietuviškais gatvių pavadinimais. (...)

Vieną dieną savo mokyklose, į kurias buvo įvesta lietuvių kalba ir paskirti lietuviai direktoriai, jie pakabino palubėse, ties valstybiniais herbais, šieno kuokštelius.

– Tegul kumela paėda, greičiau iš Vilniaus išsidangins! (8, 76–77).

⁴ Žydaitės Irkos likimas (iki tol „nė negirdėjusi lietuvių kalbos“, ji per kelis mėnesius ją išmoko – per 1940 m. atostogas parašė mokytojai laišką lietuviškai), atrodo, buvo vienas skaudžiausių gyvenimo smūgių A. Liobytei. 1977 metais rašytoje autobiografijoje ji apgailestavo: „Neišsaugojau nuo žmonių žiaurumo trijų, labiausiai mane mylėjusių, – savo mokinės žydaitės Irkos, stimatei Ragutės, šuns Bėdžiaus“ (7, 20).

V. Sruogienės atsiminimuose taip pat minimas valstybės simbolių pakeitimas mokykloje: vietoje Pišudskio, generolo Rydz-Smygły ir kitų pakabinami prezidento Smetonos, Tumo-Vaižganto, Žemaitės portretai (3, 55). Dėmesio verta Žemaitės portreto pakabinimo motyvacija: mokytojai „kaip tik pasitarėm – paprovokuokim, iškabinkim Žemaitę su skarele“ (3, 55). Provokacijos sumanymas pasiteisino – tai buvo proga pabrėžti Lietuvos valstybės demokratizmą moksleivėms, kurios juokėsi esą „chlopai atėjo“ ir „chlopką tokią iškabino“. V. Sruogienė, pasinaudodama situacija, išaiškino moksleivėms pastebėjusi, jog „Jūs čia buvot pripratę, kad kaimiečiai laikomi žemesniais“, ir pabrėžė, kad:

Mūsų Lietuva kilo iš darbo žmonių ir mes neproteguojam specialiai ponų. Mes žiūrim, ko ver-tas žmogus (3,55).

Žemaitę V. Sruogienė pristatė kaip iš bajorų kilusią rašytoją, kuri pati sunkiai dirbo ir jautriai aprašė vargstančių žmonių gyvenimą. Ji priminė, kad buvo ir daugiau iš dvarininkų kilusių jaunų moterų, „kurios įsijungė į lietuvių tautinį sąjūdį tam, kad liaudžiai padėtų socialinę lygybę įvesti“ (3, 55). Besiklausančioms mergaitėms tai padarė įspūdį. Taip Žemaitė buvo pristatyta kaip jaunos ir demokratiškos Lietuvos simbolis, galbūt ir moters veiklos simbolis – juk reprezentavo šalį greta svarbiausių valstybės ir kultūros asmenų. Tačiau vyrų portretai nešokiravo, o atvaizdas moters, apsigobusios priklausymą valstiečiams simbolizavusia skarele, darė įspūdį.

Kasdienis gyvenimas buvo ne mažiau sudėtingas nei aukštosios politikos reikalai. Pasiūstos vykdyti Lietuvos švietimo politikos, abi atsiminimų autorės išeitį iš sudėtingos psichologinės, socialinės, pedagoginės situacijos rado pasikliaudamos savo draša ir išmintimi.

Lietuvos moterų istorija, net ir tarpukario, tebelieka nepakankamai tyrinėta. Straipsnyje apžvelgta tik menka dalis medžiagos, susijusios su Lietuvos moterų išreikštu požiūriu į „Vilniaus klausimą“. Nors tiesioginis „Vilniaus vadavimas“ buvo patikėtas Lietuvos kariams, t. y. vyrams, ar net berniukams – būsimiems kariams, moterys taip pat pasisakė šiuo reikalu tiek dokumentinės, tiek ir grožinės literatūros forma. Tai buvo būdas joms parodyti savo pilietinį sąmoningumą, neužsi-sklandimą vien šeimos reikaluose. 1939-aisiais m. atvykusių dirbti į atgautąjį miestą moterų padėtis atskleista per kasdienį darbą tokioje, atrodytų, „moteriškoje“ ir tolimoje nuo politikos įstaigoje kaip mergaičių gimnazija. Iš esmės padėtis nėra pasikeitusi: mokytojos, viena labiausiai feminizuotų profesijų Lietuvoje, ir šiandien tebėra „aukštosios politikos“ vykdytojos kasdiniame darbe („ugdyti sąmoningus piliečius“, „auginti jaunąją kartą“).

Literatūra

1. Alekna, V. (1977). Salomėjos Nėries gyvenimo ir kūrybos metraštis: Antra knyga. Vilnius: Vaga.
2. Bradūnas, K. (1994). Keli lemtingi susitikimai su poezija ir žmonėmis. Egzodo rašytojų autobiografijos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
3. Daugirdaitė-Sruogienė, V. (2001). Apie 1939–1940-uosius mokslo metus Vilniuje. Kultūros barai, 2.
4. Gustaitytė-Šalčiuvienė, A. ([1932]). Vingiai, Kaunas: [Šviesa].
5. Jokimaitienė, P. (1992). Apie Gediminą ir save. Pergalė, 9–10.
6. Liobytė, A. (1995). [Autobiografija]. Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė. Parengė R. Z. Saukienė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
7. Liobytė, A. (1995). Dialogas virtuvėje: Aldonos Liobytės jubiliejui // Ibid.
8. Liobytė, A. (1995). Sie sind keine Leute //Ibid.
9. Liobytė, A. (1995). Laiškas Onai Dabrilaitėi // Ibid.
10. Mašiotienė, M. (1997). Iš Marijos Mašiotienės prisiminimų. Įžymiosios Lietuvos moterys: XIX a. pirmoji pusė–XIX a. pirmoji pusė. Parengė Dalia Marcinkevičienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
11. Mašiotienė, O. (1938). Moterų politinis ir valstybiniai-tautiškas darbas 1907–1937. Moteris ir pasaulis, 1–2.
12. Miłosz, C. (1989). Milošas, Česlavas, Venclova, Tomas.Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma. Pergalė, 9.
13. Nėris, S. (1984). Raštai. T. 3. Vilnius: Vaga.
14. Orintaitė, P. (1938). Kviečiai ir raugės: Moterų kultūros problemos. Kaunas.
15. Orintaitė, P. (1994). Pasaka sraunioji... Egzodo rašytojų autobiografijos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
16. Orintaitė, P. (1971). Vilniaus kalneliai. Lietuvių poezija išėivijoje 1945–1971. Redagavo Kazys Bradūnas. Chicago: Ateitis.
17. Skuodienė, E. (2002). Kai vėluoja laimė. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
18. Zaborskaitė, V. (2002). Tarp istorijos ir dabarties: Literatūra, atsiminimai, publicistika. Vilnius: Tyto alba.

The Dream and Reality of Vilnius Through Women's Eyes

Summary

The article analyses the position of women, primarily writers, on the issue of Vilnius, which was one of the major Lithuanian foreign policy issues between 1920 and 1939 (when Vilnius belonged to Poland). The author challenges the prevailing opinion that Lithuanian women failed to play an active role in political discussions which took place between the two World Wars and presents examples proving that women displayed rather strong views on the issue of Vilnius.

The article focuses on the recollections of two women – writer Aldona Liobytė and historian Vanda Daugirdaitė-Sruogienė – about their work in the Polish schools of Vilnius in 1939–1940, i. e. after it became part of Lithuania again. The author argues that, as they were confronted with open hostility and even a strike staged by female Polish students, the two women

actually had to resort to the tactics of “high” politics of integrating ethnic minorities into Lithuanian society. The author concludes that a teacher (Liobytė) and a school principal (Daugirdaitė-Sruogienė), managed to overcome psychological and pedagogical challenges they had faced by relying on their personal courage and ingenuity.